

УДК 347.51

**ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ
У РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ:
ОРІЄНТИРИ ДЛЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗАКОНОДАВЦЯ І СУДОВОЇ ПРАКТИКИ**

**MORAL DAMAGES IN THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN
RIGHTS: GUIDANCE TO NATIONAL LEGISLATORS AND COURT PRACTICE**

Примак В.Д.,
*кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

У статті розглядаються деякі принципові підходи Європейського суду з прав людини до визначення ключових аспектів побудови і функціонування механізму відшкодування моральної шкоди. На підставі аналізу рішень зазначеного Суду автор формулює пропозиції щодо вдосконалення національної судової практики з питань застосування відповідного заходу цивільної відповідальності. Висловлюються певні застереження щодо можливості керуватися розмірами компенсацій, що їх присуджує Суд, при здійсненні судочинства національними судами.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, судова практика, моральна шкода, правова визначеність, справедливість.

В статье рассматриваются некоторые принципиальные подходы Европейского суда по правам человека к определению ключевых аспектов построения и функционирования механизма возмещения морального вреда. На основе анализа решений указанного Суда автор формулирует предложения по совершенствованию национальной судебной практики по вопросам применения соответствующей меры гражданской ответственности. Высказываются определенные предостережения относительно возможности руководствоваться размерами компенсаций, которые присуждает Суд, при отправлении правосудия национальными судами.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, судебная практика, моральный вред, правовая определенность, справедливость.

This article examines some of the fundamental approaches of The European Court of Human Rights to identification of key aspects of the construction and functioning of the mechanism of compensation for moral damages. On the basis of decisions by this Court formulates proposals for the improvement of national court practice on the application of this measure of civil liability. It is expressed some reservations about the possibility of to be guided by sizes of compensation that were awarded the Court, in the exercising of justice by national courts.

Key words: European Court of Human Rights, court practice, moral damages, legal certainty, justice.

Постановка проблеми. Серед численних проблем, які виникли у процесі розвитку вітчизняного законодавства про відшкодування моральної шкоди, а також у практиці його застосування, центральне місце займає невизначеність у вирішальних для забезпечення ефективності правового регулювання у зазначеній сфері аспектах установаження об'єктивних і суб'єктивних чинників, наявність яких має зумовлювати необхідність надання особі права на застосування відповідного способу цивільно-правового захисту, а також критеріїв визначення дійсно справедливих розмірів компенсацій. Напевно, цілком природно пошук орієнтирів, які могли б допомогти знайти відповіді на ці питання, спонукає звернутися до рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, або Суд), яким накопичено величезний досвід присудження компенсацій за моральну шкоду, спричинену порушеннями з боку держав-відповідачів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Стан дослідження. Утім, попри активне висвітлення науковцями практики ЄСПЛ з питань присудження справедливої сатисфакції, у науці досі бракує аналітичних досліджень, спрямованих на виявлення системного бачення Судом належної структури і основних засад функціонування механізму відшкодування моральної шкоди. Зокрема, йдеться про оцінку правової природи цього заходу цивільної відповідальності, визначення суб'єктного складу уповноважених на його застосування осіб, конкретних виявів імовірних немайнових втрат, установаження належних підходів до здійснення доказової діяльності, забезпечення правової визначеності у питаннях присудження відповідних компенсацій тощо. Тож, мета представленої статті полягає саме у спробі сприяти частковому усуненню деяких із згаданих прогалин.

Виклад основного матеріалу. Першорядне світоглядне і методологічне значення, безперечно, має та обставина, що Суд виходить з природно-правового уявлення про право людини на відшкодування моральної шкоди. Це виявляється, головним чином, у посиланні на міркування справедливості як головного мотиву присудження відповідної компенсації [1], а крім того – у самій формі констатації факту заподіяння немайнових втрат та особливостей їх індивідуального вияву, оскільки висновок ЄСПЛ з означених питань зазвичай постає як практичне втілення принципу розумності, результат об'єктивної, усебічно зваженої оцінки обставин справи у їх сукупності.

Додатковим підтвердженням вищезазначеної світоглядної позиції Суду можна вважати також і висловлене ним у одній із справ здивування щодо відмови українського суду стягнути відшкодування за

моральну шкоду, завдану потерпілому порушенням його прав у сфері житлових правовідносин [2]. Вважаємо, що у такий спосіб Суд фактично: а) легітимізує можливість використання відповідного засобу правового захисту, розцінюючи її саме як природне право, що потребує всебічного сприяння у його реалізації, незалежно від особливостей законодавчої регламентації даного різновиду цивільних охоронних правовідносин у правовій системі конкретної країни; б) імпліцитно визнає відшкодування моральної шкоди свого роду універсальною гарантією дотримання права особи на доступ до ефективного засобу юридичного захисту потенційно в усіх правових ситуаціях, що характеризуються достатньо істотним порушенням особистих немайнових прав та інтересів потерпілого (в тому числі й тісно пов'язаних з первісно порушеними суб'єктивними майновими правами).

З цього погляду можливість людини реалізувати своє природне право на одержання компенсації за страждання і переживання, спричинені посяганням на належні їй особисті немайнові блага, слід розцінювати як один з виявів верховенства права. Водночас, на нашу думку, усвідомлення взаємозв'язку відшкодування моральної шкоди з правом на доступ до ефективного засобу юридичного захисту вочевидь має спиратися на загальне переконання у спроможності юрисдикційного органу сформулювати обґрунтоване уявлення щодо наявності та специфіки втілення моральної шкоди, що зазвичай виникає за подібних життєвих обставин. У цьому контексті вельми показовим є визнання ЄСПЛ існування спростовної презумпції завдання моральної шкоди у разі порушення окремих прав і свобод людини. Так, у рішенні від 15.10.2009 р. у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» Суд послався на своє рішення у справі Бурдова № 2, у якому, зокрема, зазначив таке: «Існує обґрунтована і водночас спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження даватиме підстави для відшкодування моральної шкоди ... Суд вважає таку презумпцію особливо незаперечною у випадку надмірної затримки у виконанні державою винесеного проти неї судового рішення, враховуючи те, що недотримання державою свого зобов'язання з повернення боргу після того, як заявник, пройшовши через судовий процес, домогся успіху, неминуче викликатиме у нього почуття розпачу» [3].

Наведена позиція Суду у вирішенні ключової матеріально-правової проблеми, пов'язаної з встановленням факту завдання моральної шкоди, безперечно, потребує екстраполяції також і на низку важливих процесуальних питань. Насамперед, йдеться про визнання критично розглянутих національним судом (крізь призму обставин справи) і достатньо

аргументованих, з огляду на суть порушеного права й характер правопорушення, показань сторін достатніми доказами для прийняття рішення щодо вимог з приводу відшкодування моральної шкоди. Такий підхід цілком узгоджувався б і з думкою ЄСПЛ, викладеною ним у рішенні від 28.05.1985 р. у справі «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі», де зазначається, що, «з огляду на її природу, стверджувана моральна шкода не завжди може бути предметом чіткого доведення. Проте розумно припустити, що особи, які, як заявниці, зіткнулися з проблемами початку або продовження свого подружнього життя, можуть зазнати страждань і тривоги» [4]. Звідси випливає, що фактичною основою для висновку про наявність негативних наслідків у немайновій сфері потерпілої особи у більшості ситуацій може бути як таке розумне припущення про природність їх виникнення за подібних обставин. При цьому, однак, задовольняючи вимоги щодо компенсації моральної шкоди, Європейський суд з прав людини подекуди посилається на зазнані заявниками незручності, певне розчарування та страждання в результаті встановленого порушення [5], інші конкретизовані вияви немайнових втрат заявника, а іноді не вважає за потрібне чітко кваліфікувати їх вид і характер [6].

Красномовним підтвердженням природно-правової природи права на відшкодування моральної шкоди та необхідності відображення цього положення у організації внутрішніх судових процедур є доволі неординарне рішення ЄСПЛ, за яким присудження сатисфакції за понесені заявником немайнові втрати відбулося навіть за відсутності належним чином кількісно визначеної вимоги з боку заявника [7]. Тут, на нашу думку, мав місце вияв власної ініціативи Суду, спрямованої на утвердження справедливості у порушених правовідносинах. Зазначене, напевно, потребує коригування усталених поглядів на форми реалізації принципів диспозитивності та процесуальної рівності сторін й у національному судовому процесі, оскільки націлює на певну активність судової влади у напрямі забезпечення захисту природних прав людини, надто коли йдеться про судові провадження за участі відповідачів – суб'єктів публічної адміністрації.

Втім, вищезгадані чинники, що стосуються відображення у рішеннях Європейського суду з прав людини природно-правового погляду на відшкодування моральної шкоди, не означають визнання абсолютного права на отримання відповідної матеріальної компенсації за кожною особою, якій таку шкоду було завдано. Не дарма Суд неодноразово визнавав достатньою сатисфакцією за завдану заявникові моральну шкоду саму констатацію в рішенні ЄСПЛ факту порушення державою-відповідачем Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Важливо зважати на те, що так звана презумпція заподіяння немайнових втрат, якої інколи додержується Суд, не є універсальною, застосовується щодо доволі обмеженого кола справ та може бути спростована іншою стороною. Натомість у переважній більшості випадків ЄСПЛ: а) наголошує на розумно очікуваних, передбачуваних або звичайних за подібних

обставин негативних наслідках, що мали б виникнути у немайновій сфері потерпілої особи; б) виходить з розумного врахування суті порушеного права, особливостей вчинення конкретного правопорушення та характерного для останнього негативного впливу на стан потерпілого; в) керується власною практикою у аналогічних справах, зважаючи при цьому на можливість її гнучкого коригування з огляду на ймовірність виявлення істотних обставин, що індивідуалізують ту чи іншу справу.

Грунтуючись на природно-правових засадах розумності й добросовісності, суд бере до уваги вразливість становища заявника, ступінь важливості для нього предмету спору в національному провадженні та, відповідно, необхідність вияву суб'єктами правозастосування особливої сумлінності при розгляді справи цієї особи. Особливо часто ЄСПЛ наголошує на важливості додержання такого підходу в справах, пов'язаних з захистом прав працівників у контексті порушення державою-відповідачем вимог п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо розумних строків тривалості судового провадження [8].

Опора на міркування розумності виявляється й у тому, що Суд зазвичай наголошує на очевидності [9] або високій ймовірності [10] передбачуваного втілення моральної шкоди. Можна припустити, що у такій спосіб «прокладає собі дорогу» певний варіант теорії адекватних причинних зв'язків, постулати якої чи не найкраще придатні для виконання функції визначення розміру справедливого відшкодування моральної шкоди, оскільки у зв'язку із специфікою останньої достовірне встановлення її форм і характеру за допомогою звичних засобів доказування в більшості випадків є неможливим.

Особливо примітним і, безперечно, слухним, зважаючи на важливість закріплення однакового розуміння принципів дії механізму захисту особистих немайнових прав потерпілих осіб, є прагнення ЄСПЛ додержуватися послідовної лінії у визначенні розмірів компенсацій, що присуджуються у зв'язку з вчиненням однотипних порушень. Так, у рішенні від 04.04.2006 р. у справі «Шевченко проти України» Європейський суд з прав людини, «об'єктивно оцінюючи ситуацію, переглянувши присудження компенсацій у подібних справах і з огляду на порушення, що були виявлені у даній справі», присудив заявникові 2000 євро як компенсацію моральної шкоди [11]. Напевно, вітчизняним судам слід було б виявляти таку саму наполегливість у прагненні забезпечувати правову визначеність у справах про відшкодування моральної шкоди.

Загалом в умовах переважаності Європейського суду з прав людини розглядом багатьох схожих або навіть абсолютно ідентичних справ опора на міркування розумності й справедливості дозволяє йому вдаватися до своєрідної уніфікації розмірів компенсаційних виплат, що стягуються на користь заявників, які є потерпілими внаслідок подібних одне до одного порушень з боку держави-відповідача. Наслідуючи окреслений підхід, можна сказати,

що аналогічно і в національних юрисдикціях переважно саме на судові органи було б доцільно покласти завдання визначати й послідовно укорінювати справедливі й розумні критерії належного розміру відповідальності у вигляді відшкодування моральної шкоди. При цьому ключове значення має надаватися передусім суті самого порушення. Натомість деталізація спричинених ним немайнових втрат має залежати скоріше від особливостей конкретної ситуації, а не закріплюватися як безумовно обов'язковий елемент доказової діяльності.

У плані визначення кола суб'єктів, яким може присуджуватися компенсація за завдану моральну шкоду, принципове значення має однозначне визнання ЄСПЛ можливості застосування такого способу захисту також і в інтересах юридичних осіб [12]. При цьому, напевно, можна говорити про потенційно необмежений за видами і організаційно-правовими формами перелік приватних юридичних осіб – зокрема, ними можуть бути і невідприємницькі (громадські, релігійні організації, політичні партії тощо), і підприємницькі товариства. Наочною ілюстрацією тому слугує рішення у справі «Комінгерсол С.А. проти Португалії», у якому Суд визнав можливість стягнення компенсації за моральну шкоду, завдану комерційному товариству. Серед складових ймовірних немайнових втрат такого роду юридичної особи було названо непевність у плануванні необхідних рішень, порушення в управлінні підприємством і навіть («хоча й меншою мірою») страх і неприємності, що їх відчували члени органів управління товариства [13].

Наслідкування позиції Суду у означеному питанні відкриває широкі можливості для реалізації функцій відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності, у випадках порушення прав юридичної особи неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів, або посадових осіб публічної адміністрації. У означених правових ситуаціях, на нашу думку, юридичним особам має бути гарантоване право на стягнення відповідної компенсації незалежно від конкретного втілення завданої їм немайнової шкоди, яка може виявлятися не тільки у приниженні ділової репутації, а й в інших формах негативних немайнових наслідків вчиненого правопорушення.

Насамкінець, у контексті визначення справедливого розміру відшкодування моральної шкоди варто звернути увагу на такий елемент, як урахування приманного конкретній країні рівня життя [14]. Адже некритичне наслідування практики ЄСПЛ у частині визначення розмірів належних потерпілим компенсацій може призвести до істотного порушення балансу інтересів сторін деліктного зобов'язання з приводу відшкодування моральної шкоди. Зрештою, маючи справу з відповідальністю суверенних держав, Суд, на відміну від національних юрисдикційних органів,

може не перейматися питаннями платоспроможності боржника. Більше того, залежно від обставин, ЄСПЛ може надавати розміру присуджених компенсацій виразно штрафного характеру, спонукаючи у такий спосіб держави, що допускають найбільш брутальні правопорушення, або не вживають ефективних заходів задля усунення причин та умов, що сприяють постійному напливу справ з приводу однотипних порушень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У зв'язку з зазначеним необхідно з належною обережністю сприймати заклики до вітчизняних судів беззастережно орієнтуватися на розмір присуджуваних Європейським судом з прав людини компенсацій за завдану моральну шкоду.

Висновки. На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

1. У ході удосконалення законодавства з питань відшкодування моральної шкоди та судової практики у відповідних категоріях справ вітчизняному законодавцю та судам слід виходити з природно-правового характеру суб'єктивного цивільного права потерпілої особи на використання зазначеного способу цивільно-правового захисту, яке може виникнути у зв'язку з порушенням як приватноправових, так і публічно-правових правовідносин. Зважаючи на зазначене та в силу ч. 2 ст. 21 Кодексу адміністративного судочинства України, неприйнятною є практика відмови у розгляді в порядку провадження у адміністративних справах вимог щодо відшкодування моральної шкоди, заявлених у адміністративному позові про вирішення публічно-правового спору.

2. При оцінці обґрунтованості вимог позивачів у справах про відшкодування моральної шкоди необхідно керуватися принципом розумності, тобто виходити з об'єктивно передбачуваних за обставин конкретної справи втілень моральної шкоди. Відповідно, як основний доказ заподіяння моральної шкоди, слід розглядати достатньо переконливі з погляду розумності пояснення потерпілої сторони щодо характеру завданих їй немайнових втрат.

3. З огляду на моральну зумовленість виникнення інституту відшкодування моральної шкоди, цілком адекватними і самодостатніми критеріями визначення розміру належної потерпілому компенсації є морально-правові імперативи справедливості, розумності та добросовісності. При цьому судова практика має забезпечувати правову визначеність у питанні щодо присудження розмірних компенсацій при вчиненні аналогічних правопорушень. Натомість орієнтація на суми, що фігурують у рішеннях Європейського суду з прав людини, є обґрунтованою лише в частині відповідальності за неправомірні рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів публічної адміністрації – причому за умови врахування досягнутого в Україні рівня життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Див., наприклад: Рішення Європейського суду з прав людини від 15.09.2011 р. у справі «Качурка проти України» // Офіційний вісник України. – 2012. – № 35. – Ст. 1318; Рішення Європейського суду з прав людини від 07.10.2010 р. у справі «Знайкін проти України» // Офіційний вісник України. – 2013. – № 28. – Ст. 987.
2. Рішення Європейського суду з прав людини від 22.02.2005 у справі «Новоселецький проти України» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 31. – Т. 2. – Ст. 1917.

3. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009 р. у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» // Офіційний вісник України. – 2010. – № 13. – Ст. 651.
4. Рішення Європейського суду з прав людини від 28.05.1985 р. у справі «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства» // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2004. – № 3; Інформаційно-правова система «Законодавство» [Електронний ресурс].
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Антоненков та інші проти України» // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст. 2784.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Чуян проти України» // Офіційний вісник України. – 2008. – № 19. – Ст. 563.
7. Рішення Європейського суду з прав людини від 01.06.2006 р. у справі «Крячков проти України» // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст. 2790.
8. Рішення Європейського суду з прав людини від 03.03.2011 р. у справі «Авраменко проти України» // Офіційний вісник України. – 2011. – № 93. – Ст. 3408; Рішення Європейського суду з прав людини від 08.04.2010 р. у справі «Хурава проти України» // Офіційний вісник України. – 2012. – № 63. – Ст. 2600.
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 25.10.2007 р. у справі «Яковенко проти України» // Офіційний вісник України. – 2009. – № 35. – Ст. 1219.
10. Комюніке секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі «Вікторко проти Польщі» // Юридичний вісник України. – 2009. – № 41. – С. 12.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шевченко проти України» // Офіційний вісник України. – 2006. – № 33. – Ст. 2410.
12. Див., наприклад: рішення Європейського суду з прав людини від 29.03.2005 р. у справі «Українська Прес-Група проти України» // Офіційний вісник України. – 2006. – № 7. – Ст. 409; рішення Європейського суду з прав людини від 20.09.2007 р. у справі «Востокмаш-Аванта проти України» // Офіційний вісник України. – 2008. – № 7. – Ст. 196.
13. Де Сальвіа М. Прецеденти Європейського Суду по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. Де Сальвіа. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 922, 923.
14. CASE OF BURDOV v. RUSSIA (No. 2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90671#{%22itemid%22:\[%22001-90671%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90671#{%22itemid%22:[%22001-90671%22]}).